

A történeti sztereotípiakutatás új útjai

Hans Henning Hahn – Elena Mannová
(Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*, Peter Lang
Europäischer Verlag der Wissenschaften,
Frankfurt am Main, 2007. 535 oldal

A nemzeti észlelésekről és sztereotípiákról szóló kötet egy 2001-ben szervezett konferencia előadásainak anyagát tartalmazza. A referátumok a németek és a szlovákok tudatában élő sztereotípiákat, önképet vizsgálják eltérő történelmi korokban, különböző forrástípusokon. A könyv hat fejezetre tagolódik (Módszertani alapvetések, Sztereotípiák „en passant” – Hétköznapiak és társadalmi reprezentáció, Zsidóképek, Történelemképek – Világképek, Manipuláció – Legitimáció – Orientáció: Mire használja a politika a sztereotípiákat?, Szlovákok és németek – Ön- és idegenészlelés). A kötet szerkezete, tagolása összességében logikus, igaz, egyik írás más fejezetbe jobban beilleszthető lenne. A tanulmányokat egységes köteté – az eltérő témák ellenére – az azonos sztereotípiafogalom szervezi, melyet az első tanulmányban olvashatunk. Az írásokról általánosságban elmondható, hogy legtöbbjük bőséges szakirodalmat, jegyzeteket tartalmaz, bár kevésbé a sztereotípiakutatással kapcsolatos irodalmakat találunk a lábjegyzetekben, inkább az adott kutatási témához kötődőek szerepelnek szép számban. A kötet bemutatja, hogy milyen típusú forrásokon keresztül, milyen sokféle témában nyílik lehetőség a sztereotípiák kutatására.

A könyv szerzői nem csak történészek közül kerültek ki, hanem etnográfusok, antropológusok, művészettörténészek, szláv filológiával foglalkozók, nyelvészek, ami sokszínű, több nézőpontú betekintést ígér a nemzeti észlelések és sztereotípiák témájába. A kötet egyik szerkesztője, Hans

Henning Hahn oldenburgi történészprofesszor már korábbi munkáiban is foglalkozott a sztereotípiakutatással (*Historische Stereotypenforschung: methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995.), s a *Mitteleuropa – Osteuropa* sorozat ötödik kötetét is ő szerkesztette hasonló témában (*Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen*. Frankfurt am Main, 2002.). A könyv másik szerkesztője Elena Mannová pozsonyi történész, aki a polgárság történetén kívül a kollektív tudat problémáival foglalkozik (Hannes Stekl – Elena Mannová (Hrsg.): *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wien, 2003.).

A kutatómódszertanról szóló fejezet két tanulmányt tartalmaz, melyek nem mutatnak közös vonásokat. Kutatómódszertani segítséget csak az első munka nyújt, melyben Hans Henning Hahn tizenkét tételen keresztül definiálja a sztereotípia fogalmát, megadja azokat a feltételeket, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy egy észlelést sztereotípiának nevezhessünk. A cikk hasznos rendszerező információkkal és kritériumokkal szolgál a sztereotípiakutatás iránt érdeklődő olvasónak. A fejezet második írása egy nyelvészeti elemzés, a szlovák nyelvben élő olyan szóösszetételeket vizsgálja Ľubor Klárik, melyekben valamely nemzetiiség is szerepel, s ezeknek az eredetét és sztereotip jelentését tárja fel. A téma inkább a hétköznapiakkal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló második fejezetbe illett volna.

A „Sztereotípiák „en passant” – Hétköznapiak és szociális reprezentáció” című második fejezet öt tanulmánya a hétköznapi élet öt teljesen különböző területén, eltérő forrásanyagon keresztül mutatja be az átlagember leegyszerűsítő észleléseit és azok

hatását. Olvashatunk az ételek neveiben előforduló sztereotípiákról, a textil falvédők képi és szöveges megjelenítéseinek sztereotip vonásairól, a szegénységgel és jóléttel kapcsolatos észlelésekről, illetve arról az általánosításról, hogy az északi emberek nem tudnak énekelni, és végül Dana Bořutová tollából a 19–20. század építészetének nemzeti jellemzőiről. Ezen utolsó tanulmány kivételével, mely kevésbé nyújt új információkat a kutatás számára, a másik négy tanulmány jószívvel ajánlható a témák iránt érdeklődő olvasónak.

E második rész első tanulmánya Elena Mannová írása, aki a 19. század végi, 20. századi szlovák szakácskönyveket elemzi, az ételek neveiben előforduló nemzetiségeket, városok és országok neveit kutatja. A szerző megfigyelései szerint a különböző nemzetekről, városokról elnevezett specialitások, azok megjelenése és eltűnése egyes időszakokban nagymértékben tartalmazhatnak sztereotípiákat a másik nemzetről. Jó példa erre, hogy a német városokról, tájegységekről elnevezett ételek az első világháború után eltűntek a szakácskönyvekből. Hasonló példa, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése után, a szlovák nemzeti ébredés időszakában a magyarokról elnevezett ételek a magyar nevek helyett semleges megnevezéseket kaptak (például nem olvashatunk ezekben a szakácskönyvekben „debreceniről”). A tanulmány tárgyalja még a vallásokról, foglalkozásokról és a társadalmi csoportokról elnevezett ételeket, majd a „halušky” és a „strapačky” szlovák nemzeti étellé válásának folyamatát mutatja be, amely szoros összefüggésben áll a szlovák önkép kialakulásával. A cikk érdekes, jól tagolt, az elemzés tárgya és célja pontosan meghatározott.

A következő cikkben Olga Danglová vizsgálja a textil falvédők képi- és feliratanyagát. Főként a szlovák falvédők jellegzetességeit keresi a szerző, azokat hasonlítja össze a magyar, cseh és német falvédőkkel. Elemzése azért is lehet érdekes, mert ezek a falvédők a nők ízlését, értékeit, érzelmeit fe-

jezik ki leegyszerűsített és idealizált formában, s a mindennapi élet sztereotípiáit tartalmazzák. A falvédőhasználat rövid történeti áttekintése után Danglová témaként halad, a különböző országokból származó falvédők gyakoriságait vizsgálja az adott témában, a motívumok eredetére is megpróbál rávilágítani, s felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar és a cseh befolyás jelentős volt a szlovák falvédőkészítőkre. Az általa felhasznált szakirodalom nagyobb része is magyar nyelvű. A témák sokszínűek (például a nő konyhai szerepe, értékei, szerelem, házasság, család, gyermek, vallás, patriotizmus), kidolgozásuk inkább felsorolás jellegű. Sok képi illusztrációt találhatunk a tanulmányban, valamint idézett falvédőfeliratokat is, melyek színesítik, gazdagítják a munkát.

A 19. századi és 20. század elejei képeket elemzi Gabriela Dudeková a szegénységről, a szegénység fogalmának átalakulásáról, így a sztereotípiák hatását az állami szociális támogatórendszerre, emellett a szerző a kor adakozóiról kialakult kortárs véleményekkel is foglalkozik. A főként nemesi–polgári származású adakozók esetében kiemeli a szerző, hogy a társadalmi presztízs vallási-etikai aspektusokkal a segítő önképének szakralizálásához vezetett, s nem az adakozás állt a középpontban, hanem vagy a presztízs megőrzése, vagy a szociális felemelkedés szándéka, amit a kortársak élesen bíráltak. A szegénység fogalmának változását is végigkíséri Dudeková a középkori vallásos képtől kezdve, melyben a szegénységhez még a szakralitás tartozott és nem a megvetés, egészen a megvetés kikristályosodásáig, amikor a szegényt már munkakerülőként ítélték el. A szerző elemzi továbbá a szlovákok azon önképének kialakulását, mely szerint a szlovák paraszti, plebejus nép, ahogy a gazdag zsidókra vonatkozó sztereotípiákat is. Sok forrást közöl, mind a szegényekről és gazdagokról kialakult kortárs véleményekről, mind az állami szociálpolitikai intézkedésekből, rendeletekből.

Elszakadva a szlovákokkal, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos témáktól Heike Müns azt a németekről, helyesebben északiakról szóló képet vizsgálja meg, mely szerint északon nem zenélnek, nem énekelnek. A sztereotípiává alakult mondat („Frisia non cantat”) állítólag Tacitustól származik, de a szerző nem bukkant ennek a mondatnak a nyomára a római írónál. Az északról és délről szóló sztereotípiák már a felvilágosodást megelőzően is léteztek, Németországban Goethe korában erősödtek fel, s Itália mint a klasszicizmus mintatársasága a vágyott úticélok legfontosabbika lett. A déli országokhoz kapcsolódó észlelések egyike volt a muzikalitás, a fény, a színekért való lelkesedés, míg északot a köddel, az ének és a zene helyetti szörnyű zajokkal, kultúra hiánnyal, de becsületességgel és tisztasággal párosították. A tanulmány írója utazási leírásokat elemez, s ezekben a kialakult képek megnevezett okait is keresi (például az éghajlat eltérései), illetve felvázolja az északról kialakult sztereotípiák változását. A 19. században a falusi élet a német identitáskeresésben felértékelődött, a tartományi himnuszok „északi” értékeket soroltak fel (szabadság, tisztaság, becsület, hűség), északot, a természet szépségeit (Északi-tenger) a kezdődő turizmus is barátságosabbá tette. Ennek ellenére ez a sztereotípiák máig hat, a politikusok beszédekben szükségét érzik például ezen kép rendszeres cáfolatának.

A „Zsidóképek” című harmadik fejezet mindkét tanulmánya a zsidókról alkotott negatív sztereotípiákat tárja fel különböző típusú források alapján, eltérő történelmi korokban. A cikkírók azt vizsgálják, hogy azok az általuk választott forrásokban megtalálhatók-e, illetve a kútfők mely sztereotípiákat említik. Az első írásban Birgit Bruns a francia nyelvű források német fordítását nem közli, így annak ellenére, hogy témája – zsidó sztereotípiák a felvilágosodás kori enciklopédiákban és lexikonokban – érdekes, nem minden olvasó számára érthető a primer források, csak a cikkíró következte-

tései hozzáférhetőek. Tobias Weger tanulmánya talán ezért is inkább figyelemreméltó. A szerző a krakkói és a prágai útikalauzokkal foglalkozik a 18. századtól a városok második világháborús német elfoglalásáig (1943, illetve 1939), s a zsidó negyedről szóló leírásokat elemzi. A krakkói leírásokban a leggyakoribbak a másság, keletiség és exotikusság sztereotípiái egészen a nácizmus kezdetéig, amikor a németek felsőbbrendűsége, a rossz higiéniai viszonyok leírása jelent meg, legitimálva a náci hódítást, a gettó lerombolását. A prágai zsidónegyed leírásaiban a nyomorúságos kinézetet, a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek leírását azonosította Weger sztereotípiaként, illetve a már említett keleti eredetet, tisztátlanságot. Mindkét város leírásakor a gettó szűkössége, elzártsága is megjelenik negatív észrevételként, mint ahogy az intenzív kereskedelmi tevékenység is. Weger kiemeli és idézetekkel alátámasztja, hogy a modern német nyelvű útikönyvek a holokauszt kutatás eredményeit, illetve a holokauszt borzalmait nem kellő részletességgel tárgyalják, csupán statisztikai adatokat közölnek egy-egy mondatban. A tanulmány felépítése logikus, tagolt, jól illusztrált mind forrásokkal, mind képekkel, térképekkel, és gondolatokat ébreszt az olvasóban.

A „Történelemképek – Világképek” című negyedik fejezetben a szerzők 19–20. századi történészek munkáit vizsgálják. A fejezet három írása Németországgal és egy a kelet–nyugati konfliktussal foglalkozik. Kivételt az utolsó tanulmány képez, melyben Rainer Gröbel egy orosz utazó, Vasilij V. Rozanov a 20. század első negyedében lapokban publikált írásainak Németországhoz viszonyított elemzését elemzi. Az első itt hosszabban bemutatásra kerülő cikk a kelet–nyugati konfliktust, tehát egy politikai–világnézetbeli ellentét hatását bemutató tanulmány alaposága miatt is figyelemre méltó, a második a felekezeti hovatartozás eltérő észlelésekhez vezető hatását tükrözi a történelmi munkákon, míg a harmadik a történészek sztereotípiákra támaszkodó téves képeire világít rá.

Az utóbbi két cikk Németországban ma is élő sztereotípiákat vizsgál, ami még érdekesebbé teszi a tanulmányokat.

Jens Breder „Az ideológiai fronton” című tanulmányában két ókortörténész (Ernst Kornemann, Vladimir S. Sergeev) 1920 és 1940 között keletkezett munkáit elemzi olyan szempont alapján, hogy a szerzők köteteire hogyan hatottak a kelet-nyugati ellentét sztereotípiái. Sorra veszi a két ókorász életművének kötetait az adott témákban (a görög és római örökség új funkciói a 20. századi történetírásban, a Római Birodalom bukásának bemutatása, a szlávok szerepe), kimutatva a közismert, a kelet-nyugati konfliktusra jellemző sztereotíp vonásokat a fasiszta, illetve a szovjet ideológia eltérő értelmezése szerint. A cikk feltűnően sok irodalmat ajánl mind a kutatott témával, mind a kor német és orosz historiográfiájával kapcsolatban, az idézett bőséges mennyiségű források jól szemléltetik a szerző megállapításait.

Egy tipikusan Németországra jellemző témát választott Stephan Scholz: Szent Bonifác missziós munkájának eltérő protestáns és katolikus megítélését tárja fel a nemzetképződés szempontja alapján. Jól felépített tanulmányát a szerző a római katolikusok Bonifác-képének bemutatásával kezdi, akik a misszionáriust a 19. század közepén már a németek apostolának, illetve a németiség megteremtőjének nevezték, s a reformációt a szent nemzetegyesítési törekvéseinek árulásaként értelmezték. A „konzervatív–ortodox protestáns” szerzők Bonifác szerepét hasonlóan értelmezik, igaz, a németiség szerintük elkövette azt a hibát, hogy nem elég korán tért vissza a szent által hirdetett evangéliumhoz. Írásaikban Luther a misszionárius utódként jelenik meg, ez a protestáns csoport fontosnak tartja a németek vallási egységének újrateremtését, mint ahogy ezt a katolikusok is hangsúlyozzák. A „liberális protestáns” szerzők Bonifácban a németiség eredeti jellemének lerombolóját látják, aki a németeket alávetett néppé tette. Megítélésük szerint a német jellemzőkhöz

és a szabadsághoz való visszatérés lehetőségét Luther ezzel szemben jelenítette meg.

Ugyancsak történetírók által kialakított sztereotíp képeket elemez Rudolf Holbach. Olyan pozitív sztereotíp vonásokat keresett, amelyeket a szerzők a Hanzáról jegyeztek le, s nemzeti jellemzőként alkalmaztak a németiségre. A 19. és 20. században a történetírók a Hanzát az erővel, tenni akarással, bátorsággal, vakmerőséggel, kitartással, békés tevékenységgel kötötték össze, ezen irányzat csúcspontját a náci történetírás jelentette. Elkülönítettek egy észak-német kereskedőtípust, aki kitűnik becsületességével, s épp az augsburgi Fuggerek ellentettje. Az észak-német kereskedők megjelennek mint kultúraközvetítők a kevésbé kulturált skandináv és szláv népek felé. Holbach figyelemreméltó megállapítása, hogy máig ható, a tudományos munkákat is befolyásoló sztereotípiá az, hogy a Hanzát csupán a tengeri kereskedelemmel azonosítják, pedig a Hanza kiterjedt szárazföldi kereskedelmi hálózattal is rendelkezett.

A „Manipuláció – Legitimáció – Orientáció: Mire használja a politika a sztereotípiákat?” című rész három tanulmánya közül kettő valóban a sztereotípiák manipulatív hatását mutatja be 20. századi politikai konfliktusokban, a Csehszlovákia kettéválását követő időszakban, illetve a hidegháborúban. A fejezet harmadik tanulmánya, Eva Hahn írása a Kelet-Európáról szóló sztereotíp vonásokat vizsgálja a hidegháború korából Eugen Lemberg munkáiban, azonban ez az írás véleményem szerint a kötetben kevésbé logikus helyen található, mert a „Történelemképek – Világképek” című fejezetbe jobban beilleszthető lenne.

Katarína Popelková írása egy az új cseh–szlovák határ mentén fekvő település sorsáról szól, a szerző az 1994–1998 közötti időszakot tekinti át mind az egyes személyek szintjén, mind a politikai reprezentáció síkján. A tanulmány jó példát szolgáltat arra, hogy az egyén beállítódásai miként változtak meg a média, illetve a politika hatására a közelmúltban, miként alakulnak ki,

mélyülnek el egy falun belül az egymásról alkotott nemzeti sztereotípiák ott, ahol addig az emberek békében éltek. A határprobléma bemutatását a vita kimenetelének leírása követi, majd a szerző a médiában megjelent cseh és szlovák véleményekből közöl válogatást. A logikusan felépített tanulmányt illusztrációk, térképek teszik még követhetőbbé. A téma közelmúltbeli, ami növeli érdekességét, aktualitását, miközben bemutatja a sztereotípiák hatóerejét.

Hans Henning Hahn „Sztereotípiák vándorúton” című tanulmánya a kötet egyik legbővebben illusztrált írása, amely az amerikaiakról alkotott képeket keresi a hidegháború korában a cseh és lengyel sajtóban (1948–1952). A tipikusan amerikai sztereotípiák mellett (dollár, imperializmus stb.) 1948-ban új jelenséggel találkozhat a kutató: sztereotípiákon keresztül kapcsolatokat állítanak fel a sajtóban az amerikaiak és a Harmadik Birodalom között. Ezek szerint az amerikaiak a náci politika folytatói, örökösei, később pedig már úgy ábrázolják őket, hogy ők mindig is nácik voltak. A nácik és az amerikai politika párhuzamai úgy jelennek meg – hívja fel a figyelmet Hahn –, hogy a németekről és tetteikről szó sem esik. 1952 azért tekinthető a kommunista országokban határkőnek, mert majd Sztálin halála folytán és a koreai háború befejeztével a propagandának a következő években már nem volt szüksége ilyen durva sztereotípiákra. Hahn állításait jól szemléltetik az idézett cikkek és a kiválasztott karikatúrák, a választott téma a kötet talán legérdekesebb témájának bizonyult.

A kötet utolsó fejezete a „Szlovákok és németek – Ön- és idegenészlelés” címet viseli, s négy tanulmányt tartalmaz, melyek a szlovákokban idegenekről élő sztereotípiákat tárják fel, s nagy figyelmet fordítanak a magyarokkal szemben élő előítéletekre is. Ezek a tanulmányok inkább összegző jellegűek, kevésbé jellemzők az elemzések, új

eredményeket, érdekes kutatási témákat nem tartalmaznak, a magyar történetírás eredményeivel azonban nem minden esetben állnak összhangban. Eva Krekovičová a szlovák politikai elit sztereotípiáit vizsgálja, Dušan Škvarna cikkében a szlovák kultúrában élő sztereotípiák eredetét és makacsságát elemzi. Figyelemreméltó – főként a magyar olvasó számára – a szerző egyik zárógondolata, mely szerint a felsorolt negatív sztereotípiák igen élénken élnek még ma is a szlovákok tudatában. Magdaléna Paríková a szlovákok és a németek egymásról élő sztereotípiáit mutatja be felsorolásszerűen. Hans Henning Hahn záró tanulmánya a szlovákokról kialakult sztereotip vonásokat (alulbecsülés, érdektelenség a szlovákokkal szemben, történelemnélküliség) tárja fel a német irodalomban a 19–20. században, számos forrással illusztrálva, de ez a tanulmány is kevésbé részletes, mint a szerző kötetben megjelent előző két munkája.

A könyv egyaránt hasznos olvasmány lehet azoknak, akiket egy-egy említett téma érdekel, az általában igen bőséges jegyzetek és bibliográfia folytán, ahogy azon olvasóknak is, akiket maga a sztereotípiakutatás foglalkoztat. A sztereotípiákkal érdemes a történészeknek is foglalkoznia, mert az egy nemzeten belül, a több nemzet, illetve társadalmi csoport közötti kapcsolatokat azok erősen befolyásolták a múltban és hatnak a jelenben is. A szerkesztő bevezető tanulmányában kiemeli, hogy a sztereotípiakutatás interdiszciplináris tudomány, sok új impulzust vihet a történettudományba, ha az a kutatási témái, tárgyai közé eddig kevésbé használt forrásokat is beenged, illetve a forrásokat más módszerekkel elemezi. A sztereotípiakutatást a modern mentalitástörténet részeként értelmezi, melynek célja, hogy ne csak leíró, hanem elemző is legyen.

TAMÁS ÁGNES